

INSULA LEBŐ

(Helynévmagyarázat)

Írta: INCZEFI GÉZA

Ez a címe Móra Ferenc egyik novellájának az »Utazás a földalatti Magyarországon« című kötetben. Móra Ferenc, a tudós a Tápai rétnek e név által jelölt részén ásatni kezdett, és e terület közelében egy kőkori meg egy rézkori temetőt valamint egy későbbi falu omladékát tárta fel Móra Ferencnek, az írónak a figyelmét megragadta a *Lebő* név is, honfoglaláskorinak vélte, de csalódottan állapította meg, hogy a név Anonymusnál nem található, és így képzeletének szárnyalását okleveles adatok nem támogatják. Hiányoznak róla a régebbi írásos emlékek, és a múzeumnak egyik alig 180 éves térképéről származó »*Insula Lebő*« név meg a mai *Lebő*, *Lebőhalom* népi dülőnevek sem derítenek fényt erre a földrajzi névre. A nyelvészeti kutatás számára azonban a háborúk pusztításai folytán elveszett oklevelek helyett vannak nagy bizonyító értékű iratlan okleveleink, mint a népnyelv, a régi nyelv és a nyelvtörténeti kutatás eddigi eredményei. Ezek gyakran olyankor is felvilágosítást adnak, amikor más tudományágak forrásai már kimerültek. Vonjuk be ezeket is vizsgálódásunk támogatására, hátha az »*Insula Lebő*« titkára fényt derítenek.

A *Lebő*, *Lebőhalom*, *Lebősziget* nevek Marosleletől nyugatra a Tápai réten, a Porgányon belül a szántóföld egy szakaszát jelölik. Egyik felében kisebb domborulat észlelhető. A névről legrégebbi adatunk 1728-ból való: »Tegnapi napon Reformata Ecclesiának Praedikatora valamelly kötő Sásnak hozására ki küldötte Harangozóját leányok Tanítójával együtt két Lován és Szekerén, hogy ha a Makai Határban találnak hozzá nek kevés Szölleje kötözésére négy vagy öt kéve Sásat, ezek Pedig járatlan Emberek lévén mentenek *Lebő* alá...« [1]. A következő adatunk 1776-ból Balla Antal Szeged környéki térképéről való »*Insula Lebő*« alakban (2). Ezt a térképet forgathatta Móra Ferenc novellája írásakor. Ezenkívül megtalálható a név még az 1784-ben készült II. József korabeli térképen »*Lebő*« alakban.

Az említett 1776-ból származó térképen a Tápai rét ÉK-i felében találjuk meg az »*Insula Lebő*«-t. A vízszabályozás előtti Tápai rét két nagy ere vette közre. Északon a *Porgányér* húzódott mellette, délről pedig a *Bogdányér* vize határolta. Ez a két párhuzamos ér a *Porgánytorok* körül egymáshoz közeledett, és kanyarukkal keletről is övezték a *Lebőt*. Nyuga-

ton a keskenyebb *Jegenyefok* zárta le a területet. Ennek vize kötötte össze a Porgányeret a Bogdányérral, és így minden oldalról víz vette körül a Lebőt. A térképen a sziget helyén »*Communitas Falcastrum*« felirat jelzi, hogy ez a vízjárta terület jó kaszáló volt.

A Tápai rétnek ezen a részén bővízű erek, fokok és tavak voltak nagy számban. Ezek közül sok összefüggött egymással, és alkalmas időben rajtuk egészen Hódmezővásárhelyig lehetett hajózni. Ha a két nagy folyó, a Maros és a Tisza megáradt, valóságos tengerré lett a rét. Ezen a vízjárta területen számos úszó láp szakította meg a sík víztükröt. Ezek kialakulását részletesen ismerteti Mészöly Gedeon Gyórfy István és Lovassy Sándor nyomán [3]. Ezek az úszó lápok vagy ingó lápok úgy keletkeztek, hogy a mély vizek tükrére szórta a szél a nád meg más száraz növények törmelékét, ez összeállott, a levegő pora belepte, a szél meg fűmagot szállított rá. A sárjádzó fű a moszatokkal és a hinárral együtt zöldellni kezdett a víz színén, majd a gyökérzete az évek során 1½—3 méter vastag szövedéket is alkotott, amely még az embert is elbírta. Rajta dús fű termelt, jó kaszáló volt. Egyesekről 15—30 boglya szénát is betakarítottak. Gyökérzete az alatta lévő mély víz miatt nem tudott a láp fenekéig lenyúlni, ezért a víz tetején úszott, himbálózott, mint egy hajó. A szél a rajta lévő bokrokba kapaszkodva hajtotta előre. Az úszó lápok mozgása néha furcsa helyzetet teremtett. A régi Tisza ingoványai mellett fekvő Szabolcs megyei Kék falu határában sok úszó láp volt, amelyeken még égerfa is bőven termelt. A lápokról a lakosság sok »láp-szénát« meg nádat gyűjthetett. Gyakran megtörtént azonban, hogy a kékiek lekaszálták és összegyűjtötték az úszó lápokon a gyűvet, de egyszer csak szél kerekedett, a lápokot a szomszéd falu határába hajtotta, és a kékiek összegyűjtött szénáját a szomszéd falu lakossága hordta be [4].

Mészöly Gedeon részletesen kifejti [3], hogy a lápra jellemző himbálózó, ingó mozgás fogalma vált elnevezéseink alapjává, mert az ingómozgás fogalma az úszó láp neveiben közös, mindegyikben megtalálható. Ez az uralkodó jegy az alapja a *láp* (< *lább* ~ *láb*) igenévszónak, a *lábovány*, *ingó*, *ingovány*, *hintómező* neveknek, és ezek mellé sorakozik a köznévi eredetű *Lebő* név is. Ez ugyanis a lebeg ige ma már ismeretlen *leb* alapszavának -ő képzős melléknévi igeneve, tehát a láp eddig ismeretlen *lebő* nevének alapjául szintén a lápra jellemző lengő, ingó mozgás fogalma szolgált. Jelentésbeli egyezése alapján ezt kell a kiterjedt szócsalád alapszavának tekintenünk. Ennek továbbképzett származékai a *lebeg*, *lebben*, *lebbent* igék, amelyeknek alapjelentése szintén az ingómozgás valamely változata.

A *lebő* igenév alapszavának számos származéka ismeretes a népnyelvben, és az ingómozgás alapjelentése mindegyiknél felfedezhető: *lőbög* 1. 'lötyög' (a víz a gyomorban, a posványos hely a láb alatt), 2. 'jedés után remeg'; *lebbent*, *libbent* 'sántít, biccent'; *lebegő* 'libegő'; *leberég*, *lőbörög* 'iebeg, lengedez'; *lebzik* 'hőpárát áraszt' (a kemence), 'kiárad' (a hópára a kemencéből, a kengáz a Búdösbarlangból), 'lebeg' (nyári hőségben a levegő); *lebbedez* 'lebked, lengedez'. Jóízűen lebbedez a szél; *lebbeget* 'lengedez'; *lebbegető* kapu (bizonyára az a kiskapu, amelyet gyakran nyitogatnak, libegtetnek); *lebbegtet* 'lengedez'; *lebbel* 'legyezget' (lázás betege), 'legyezéssel szít' (pl. tüzet kalappal stb.); *meg-lebben* 'megegerszkedik, meg-

lazul, megtágul' (kifeszített húr vagy kötél). Ezekben a származékokon kívül találunk a népnyelvben egy *leb* névszót összetételben meg magában is: *leb-lepény* 'a befűtött kemence első nagy hevében hirtelen süített lepény'; *leb* 'hópára, mely a fűtött kemencéből kiárad vagy a nyári hőségben látható léglebegés, melyben néha delibáb is játszik'. Néhány mondat jól megvilágítja használatát: Megkapta a leb. Leszakadt a lebje. A leb megerzselte a szorit. Egetős a lebje. A lebjitül gyúlt meg. Erős lebje van. A leb megkapta (megerzselte). A leb veti fel (úgy siet). A leb vesse fel! (szitkozódás). Ó hogy a leb vessen fel! Leb vessen fel! Büdös-leb, бүдөскө-leb, кенкө-leb (a Büdös-barlangból kiáradó kengőz). A példamondatokban gyakori birt. sz. ragos *lebje* alakból egy birt. jelzős szerkezet birtokszavára (tűz, láng) lehet következtetni. Ennek a *leb* fn.-nek egy másik jelentése a kemencének az az oldalnyílása, amelyen át a tüzet szakták éleszteni (?) bizonytalannak tekinthető. A közölt példában: »Dugd bé a lebet, hogy a meleg ki ne jöjjön!« a *leb* hópára jelentésű is lehet. [5]. Ezt a *leb* fn.-et Baróti Sz. Dávid Kisded Szótárában (1792) is megtaláljuk: »A' láng lebegése, A' tűznek lebje: a tűz ereje« (135. l.). A fenti népnyelvi példa és Baróti Sz. Dávid *leb* szava a tűz meg a forró levegő látható lebegését jelöli, tehát szintén az ingómozgás fogalmának kifejezője. Ezt még megerősíti Gombocz Zoltánnak egy népnyelvi adata [6]: *Leb* »a hevítéssel berakott fa leégése után a sütő-kemenczét betöltő és belőle a szádán meg lélezközjén élénken kiáradó hő«. Mindhárom adat a székely nyelvjárásból származik, ott őrizte meg a népnyelv a *leb* szavunkat.

Régi nyelvünkben is számos származéka volt a *leb* (*lev*) alapszónak különböző jelentésárnyalatban, de az ingó, lebegő mozgás alapjelentés mindegyiknél felfedezhető: »lebeg, leveg« 1. 'palpito, zittern' »... chak zywe alygh *lebeg* uala«, »A szíve *leveg*, dobog.« 2. 'fluito, volito, pendeo' (utóbbi egyik jelentése: lebeg), 'schwimmern, flattern, schweben': »... istennec lelke *leueg* vala a vizeken«, »Szerencse mint üveg szemed előtt *leveg* és könnyen meg változik«, »Széltől *lebegtetnek* ki vont vitorláit«, *lebelget* 'frigus ventilo, kühlung fächeln', *lebel* 'anhelitus ausdünstung'. »Hogy ember (az búzavermek) dohától, *leblétől* (helyesen *lebjétől*) belé ne haljon...« [7].

A székely nyelvjárásból meg Baróti Sz. Dávid szótárából ismert *leb* szót Simonyi elvonásnak tartja a *lebeg* igéből [8], mint *lotyog*: *lotty*, *hortyog*: *horty*, *pörcög*: *pörc*. Gombocz Zoltán valószínűbbnek tartja [9], hogy a székely *leb* meg a *lebeg* ige nem azonos tőből származik, hanem csak a közlők meg a nép etimologizáló hajlama kapcsolta össze, és a kirgiz *leb* 'hőség, forróság', *läp* 'der hauch, der athem, die hitze' (die aus dem feuer ausströmt, des windes) szóval egyezteteti, és ebbe a szócsaládba sorolja a csuvas *läp* 'lau, lauwarm', *läplen-* 'lau werden' és a cseremis nyelvben *lewe*, *liwa* 'langyos meleg', *lewém*, *liwüş* 'langyossá lenni' jelentésű török jövevényszót. A többi török nyelv szótáraiban a szó nem szerepel. Gombocz Zoltán a magyar *leb* szónak fgr. származtatását is lehetségesnek tartja. Hangtani és jelentéstani szempontból is kifogásalannak tartja a finn *lämpö*, gen. *lämmön*, *lämpi*, gen. *lämmen* 'melegség'; mordvin *lämba*, *lembe* 'meleg, langyos' szavakkal való egyezését, de pontosabb jelentésbeli azonosság miatt a törökkel való egyezését valószínűbbnek tartja. E pontos alaki egyezés mellett a magyar és török meg rokon nyelvi alakok jelen-

tésbéli egyezése csak látszólagos, mert ezek a meleg fogalmának a kifejezői, a magyar *leb* fn. ezzel szemben a látható lengő, ingó mozgás kifejezője, amint ez Baróti Sz. Dávid adatán kívül a többi székely népnyelvi példából is kiviláglik, és csak ebben az alkalmi jelentésben jelöli a forró levegő látható lebegését, reszketését.

Vegyük most közelebbről szemügyre a címben szereplő *lebő* ige- nevet. Ennek alapszava csak a *leb*- ige lehet, amelyből különböző képzők alkotnak igéket, mint *lebeg*, *lebben*. A székely *leb* viszont főnév a közölt példamondatokban. Ez a jelenség arra mutat, hogy az imént felhozott két- féle *leb* azonos, és eredetét illetően hangfestő szó. A *lebeg* igének a magyar nyelv külön életében keletkezett hangfestő szóból való származtatását Bárczi Géza SzófSz.-a is lehetségesnek tartja. A hangutánzó (hangfestő) szavakra jellemző, hogy maga a hangutánzó (hangfestő) tő ige is meg névszó is lehet [10], szófaja beszédbeli helyzetétől függ, vagy a hozzá járuló képző illeszti bele az igék vagy névszók alaki rendszerébe [11]. A *lebeg*, *lebben* töve ige, mert a *-g*, *-n* igeképző igeértékű tőhöz járult, ehhez hasonlóan a *lebő* esetében az *-ő* igenéképző járult az ige-tőhöz. Jellemző rájuk továbbá, hogy az igenév képzője közvetlenül a hangutánzó (hangfestő) tőhöz járul, nem a hangutánzó (hangfestő) tőből képzett igéből alkotjuk az igenevet [12]. Ilyen a *lebegő* igenév, de ez már újabb származékszó, mindenestre újabb, mint a *lebő* igenév. A hangutánzó (hangfestő) szavak jellemző vonása az is, hogy gazdag családja van, hangzás és jelentésbeli változatok nagy számban fordulnak elő [13]. A *leb* szavunk családja szintén igen gazdag (még sok alakváltozat sorolható a fentiekén kívül is ide), de továbbképzett származékai közül nincsen olyan, amelynél nomenképző járulna közvetlenül a hangfestő tőhöz (vö. *suhé*, *fütyü*, *gübü*) [14], igei származéka viszont bőven akad. Úgy látszik, hogy a hangfestő szó igei funkciója volt erőteljesebb, és névszói szerepben csak maga a *leb* tő maradt meg a sok régiséget megőrző székely nyelvjárásban. Ez a jelenség más hangutánzó (hangfestő) töveknél is észlelhető, mert a nagy számban jelentkező gyakorító és mozzanatos képzőkkel ellátott alakok mellett (*zuhog*, *zuhan*; *rezeg*, *rezzen*; *suhog*, *suhan*, *suhint*) aránylag kevesebb példánk van arra, hogy a hangutánzó hangból névszóképzővel alkottunk újabb névszót.

A szegedi táj *Lebő*, *Lebősziget*, *Lebőhalom* nevével ezeket állapíthatjuk meg a nyelvtörténeti kutatás eddigi eredményei alapján. Mindez arra mutat, hogy Móra Ferenc, a költő és tudós nem tévedett abban, hogy a nevet honfoglaláskorinak tartotta, mert annak gazdag családja meg közvetlenül a hangfestő tőhöz járuló (ma már szokatlan) igeképző azt igazolja, hogy a név nagyon régi, bizonyára legalább a honfoglalás idejéből származik, és pontos rokonnyelvi és török egyezései ellenére is a magyar nyelv külön életében keletkezett [15].

Jegyzetek

- [1] Szegedi Áll. Levéltár. Missiles.
- [2] Szegedi Móra Ferenc Múzeum.
- [3] SzegFüz. III:102, NéNy. I:227.
- [4] Fényes Elek: Magyarország geogr. szótára II, 193.
- [5] Népnyelvi példaim a MTsz.-ból valók.

- [6] MNy. V:333.
- [7] Még több példa a NySz.-ban, a fentiek is onnan valók.
- [8] Elvonás NyF. XI, 40.
- [9] MNy. V:323.
- [10] Mészöly Gedeon, SzegFüz. I:222.
- [11] Benkő Loránd, MNy. L:259.
- [12] MNy. XI:15.
- [13] Gombocz Zoltán, MNy. IX:387.
- [14] Vö. MNy. XI:15.
- [15] Ez a tanulmány részlet a szerzőnek »A szegedi táj földrajzi nevei« című kézirat-
os munkájából.